

„Jednakowe słowo” dla chrześcijan i muzułmanów

Wielość religii na świecie jest niezaprzeczalnym faktem i, biorąc pod uwagę obecny poziom kulturalnego i religijnego rozwoju społeczeństwa, nie ma nadziei na utworzenie w bliskiej przyszłości jednego, wspólnego wyznania dla całej ludzkości. W obliczu współczesnych tendencji do globalizacji oraz zagrożenia ze strony fundamentalistycznych ruchów, zarówno na Zachodzie, jak i w islamie pojawiły się dążenia, by znaleźć wspólną płaszczyznę porozumienia międzyreligijnego i międzykulturowego. Doświadczenia historyczne pokazują jednak, że taki dialog nie może się opierać na próbach przekonania drugiej strony do uznania własnych założeń religijnych ani też do wprowadzania istotnych zmian w swojej doktrynie. Próby narzucenia własnego stanowiska drugiej stronie czy też dążenie do wprowadzenia siłą jednej religii na świecie doprowadzały do konfliktów i miały przeciwny efekt od zamierzonego, gdyż powodowały nie tylko coraz większe oddalanie się poszczególnych religii i kultur od siebie, ale również podziały i schizmy w obrębie tego samego wyznania.

1. Dialog międzyreligijny

Istotą religii, idąc za definicjami etymologicznymi¹, jest powiązanie człowieka z Bogiem lub – mówiąc bardziej ogólnie – z Istotą

KRZYSZTOF MODRAS – adiunkt Katedry Dialogu Kultur i Religii w Instytucie Kulturoznawstwa na Wydziale Filozofii KUL, e-mail: modras@gmail.com

¹ Cyceron łączył słowo *religio* z czasownikiem *relegere*, „znowu zbierać; znowu przebyć, znowu przeczytać; ponownie opowiedzieć, zastanowić się”. W tym sensie *religio* znaczyła „Wszystko, co ważne dla czci bogów, starannie rozważyć i niejako wciąż przerebić”. W religii Rzymianie cechowali się prawnym stosunkiem wobec boga, polegającym na dopełnieniu tradycyjnego kultu w przypadku zakłócenia zwyczajnych uwarunkowań. W IV wieku chrześcijanin z Afryki, Laktancjusz, za którym idzie św. Augustyn, łączył termin *religio* z *religare*, „związać na nowo”. Przez fakt stworzenia człowiek pozostaje związany z Bogiem; D. WETTER, *Religia*, t. 2, *Chrześcijaństwo*, w: *Leksykon podstawowych pojęć religijnych*, red. A.Th. Khoury, Warszawa 1998, 887-888. Augustyn odwołuje się też do czasownika *re-eligere*, „ponownie wybrać”, bo poprzez religię zagubiony człowiek powtórnie godzi się z Bogiem; E. SAKOWICZ, *Religioznawstwo*, Lublin 2009, 9.

transcendentną. Religia jednak nie ogranicza się tylko do relacji ludzi z bóstwem, ale jest zjawiskiem wielowarstwowym, obejmującym zarówno wewnątrz człowieka, jak i uwarunkowania społeczne, w których człowiek się rodzi. Z tego punktu widzenia religię można opisywać w dwóch aspektach: osobistym i społecznym. Z jednej strony akt religijny jest osobistym przeżyciem człowieka, obejmującym jego rozum, wolę, uczucia, postawy fizyczne, z drugiej jest też elementem, który wiąże go z daną społecznością. Dane społeczeństwo zaś posiada własne cechy, ukształtowane przez własną tradycję, kulturę, moralność czy sztukę, które ze swej strony nadają specyficzny charakter danej religii i relacjom człowieka z Bogiem. Te wzajemne uwarunkowania sprawiają, że oprócz funkcji teologicznej wiążącej człowieka z Bogiem, religia ma też funkcję społeczną. Ta zaś tworzy złożone relacje międzyludzkie, które wchodzą na ogólne pojęcie cywilizacji czy kultury.

Wielość elementów tworzących religię i różnorakie funkcje, jakie może spełniać, wpływają na złożoność relacji zachodzących między różnymi religiami. Tę przeszkodę napotykają wszelkie próby misyjne stworzenia jednej wspólnej religii dla całej ludzkości. Gdyby się chciało utworzyć taką religię, należałoby pogodzić doktrynę, kult, moralność, zwyczaje, nie mówiąc już o instytucjach, które reprezentują poszczególne religie.

Stosownie do wielorakich aspektów, którymi charakteryzuje się każda religia, również relacje międzyreligijne mogą mieć różne wymiary². Dokument kościelny *Dialog i przepowiadanie*, wydany w roku 1991 przez Papieską Radę do spraw Dialogu Międzyreligijnego oraz Kongregację do spraw Ewangelizacji Narodów³, mówi o czterech formach dialogu: teologicznym, dzieł, życia i doświadczenia religijnego. Szczególnie trudną wydaje się być pierwsza forma dialogu, dotycząca kwestii doktrynalnych. Zazwyczaj przybiera ona formę dyskusji teologicznych, podejmowanych przez uczonych reprezentujących poszczególne

² Na temat różnych wymiarów relacji międzyreligijnych zob. E. SAKOWICZ, *Religioznawstwo*, 137-138.

³ A Pontificio Consilio pro dialogo inter religiones et a Congregatione pro gentium evangelizatione proposita Instructio de Evangelio nuntiando et de Dialogo inter Religiones *Dialogo e Annuncio*, AAS 84 (1992), 414-446; tekst jest dostępny na: *Pontifical Council for Inter-Religious Dialogue. Dialogue and Proclamation*. http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/interrelg/documents/rc_pc_interelg_doc_19051991_dialogue-and-proclamatio_en.html [22.06.2014].

religie⁴. Inne postaci dialogu są bardziej ogólne. Może się on rozwijać przez wspólne działa dokonywane dla rozwoju społeczeństwa i promowania wartości wspólnych każdemu człowiekowi, takich jak sprawiedliwość społeczna, pokój, godność osoby czy prawa człowieka. Dialog międzyreligijny wyraża się też w codziennym życiu, gdy na jednym terytorium wiele tradycji religijnych współistnieje pokojowo i okazuje sobie wzajemną tolerancję⁵. Dialog może się też wyrażać w pewnych formach wspólnej modlitwy⁶ i wspólnym doświadczeniu Boga, którego szczególnym przypadkiem są przeżycia mistyczne⁷.

2. Dialog chrześcijaństwa z innymi religiami

W relacjach międzyreligijnych można zajmować różne postawy, które – ogólnie mówiąc – przyjmują trzy formy. Może to być postawa ekskluzywistyczna, uznająca tylko jedną religię za prawdziwą, z wykluczeniem wszystkich innych. Jej przeciwieństwem jest postawa pluralistyczna, która uważa wszystkie religie za równe i komplementarne w drodze do Boga. Pozycję pośrednią między tymi skrajnościami zajmuje postawa inkluzywistyczna, według której jedna religia ma charakter nadrzędny, a inne religie są podrzędne w stosunku do niej i zawierają pewne elementy prawdy⁸.

⁴ Ze strony Kurii Rzymskiej za taki dialog jest odpowiedzialna Papieska Rada do Spraw Dialogu Międzyreligijnego. Wyznania niekatolickie zaś reprezentuje Światowa Rada Kościołów.

⁵ Przykładem relacji między różnymi wspólnotami żyjącymi na jednym terenie jest Bliski Wschód, zwłaszcza Jerozolima.

⁶ Jan Paweł II zapoczątkował taki dialog w czasie Światowego Dnia Modlitwy o Pokój w Asyżu 27 października 1986 r., w którym uczestniczyli przywódcy i przedstawiciele ponad 130 różnych religii i wyznań. 25 lat później, 27 października 2011 r., odbyło się w Asyżu drugie spotkanie papieża Benedykta XVI z przedstawicielami innych religii, ale tym razem nie było wspólnej modlitwy. Tematem nowego spotkania był pielgrzymujący człowiek, poszukujący prawdy i dobra. Zob. M. LEWICKA – C. ŁAPICZ, *Dialog chrześcijańsko-muzułmański*, t. 2, Toruń 2012, 18. Innym przykładem otwartości Jana Pawła II było przełomowe spotkanie z muzułmanami w Wielkim Meczece w Damaszku, które odbyło się 6 maja 2001.

⁷ Przykładem dialogu w wymiarze mistycznym w Polsce są otwarte dla wszystkich spotkania organizowane przez Szkołę Nauk Sufich, obejmujące część teoretyczną i praktyczną. Koordynatorem Szkoły i spotkań jest Andrzej Saramowicz. Zob. *Polska Fundacja Sufich im. Dżelaladdina Rumiego*, www.sufi.org.pl [22.06.2014].

⁸ E. SAKOWICZ, *Religioznawstwo*, 21. Mówi o tym też A. Wąs w: B. DESKUR – T. KRÓLAK, *Drogi do Boga*, Częstochowa 2011, 246.

Do czasów Soboru Watykańskiego II w Kościele rzymskokatolickim dominował nurt ekskluzywistyczny, co wyrażało się w znanym łacińskim stwierdzeniu *extra Ecclesiam nulla salus*, „poza Kościołem nie ma zbawienia”. Zdanie to, które pojawiło się w III wieku u św. Cypriana⁹ i zostało przejęte przez wiele dokumentów kościelnych aż do czasów współczesnych, otrzymuje w naszych czasach nową, bardziej pozytywną wykładnię. Współczesny Kościół katolicki z większą uwagą dostrzega pluralizm religijny na świecie. Zwraca uwagę na fakt, że Bóg może objawiać się na wiele sposobów i że człowiek może różnie odpowiedzieć na objawienie się Boga. Te różne odpowiedzi w historii ludzkości wyraziły się w pluralizmie religijnym. Idąc za tym duchem, *Katechizm Kościoła Katolickiego* nadaje dawnej negatywnej formie łacińskiego sformułowania *extra Ecclesiam nulla salus* pozytywną wykładnię: „całe zbawienie pochodzi od Chrystusa-Głowy przez Kościół, który jest Jego Ciałem”. Zaznacza jednocześnie, że stwierdzenie to nie dotyczy tych, którzy bez własnej winy nie znają Chrystusa i Kościoła. Niemniej jednak na Kościele ciąży obowiązek ewangelizowania¹⁰. Jest to kontynuacja nurtu soborowego, którego wyrazem jest Deklaracja o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich *Nostra aetate* wydana w 1965 r. Uznaje ona, że inne religie zawierają w sobie różne wartości duchowe, moralne, społeczne i kulturowe¹¹.

Nurt soborowy nie jest nową postawą Kościoła katolickiego, dlatego że reprezentowali ją już pierwsi Ojcowie Kościoła. Na początku II wieku św. Justyn (110-165) komponując swoje *Apologie*, sięgnął do dawnego stoickiego pojęcia *logos spermatikos* (λόγος σπερματικὸς *ratio seminalis*), oznaczającego aktywną, boską zasadę, czyli rozum rządzący wszechświatem. U św. Justyna termin ten oznacza światło rozumu, które oświeca każdego człowieka, ale apologeta twierdzi, że pełne objawienie się *Logosu* dokonało się w Jezusie Chrystusie. Przed przyjściem Chrystusa, *Logos spermatikos* obecny w każdej duszy człowieka, a zwłaszcza u pogańskich filozofów, pozwalał na niejasne poznanie prawdy¹². Były to załączki prawdy (σπέρματα ἀληθείας, *veritatis*

⁹ Wyrażenie to odnajdujemy w liście 72. św. Cypriana *Ad Jubajanum de haereticis baptizandis* 21, PL 3, 1109-1127: „Quia salus extra ecclesiam non est”.

¹⁰ KKK 846-848.

¹¹ CONCILIUM VATICANUM II, *Declaratio de Ecclesiae habitudine ad religiones non-christianas „Nostra aetate”* (DRN) 2, AAS 58 (1966), 740-741, *Deklaracja o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich „Nostra aetate”*, w: SOBÓR WATYKAŃSKI II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, Poznań 2002, 333-334.

¹² IUSTINUS, *Apologia secunda* 13, PG 6, 465-468, w: *Pierwsi apologetyci greccy*, tłum.

semina) rozsiane między ludźmi¹³, ale wszelka prawda przynależy do chrześcijan¹⁴. To dawne poznanie za pomocą rozumu było przygotowaniem do Chrystusa – Wcielonego Słowa.

Wyżej wspomniana deklaracja soborowa *Nostra aetate* wraca do tych pojęć pierwszych Ojców Kościoła. Stwierdza, że różne narody uznały działanie tajemniczej mocy, obecnej w biegu spraw świata i wydarzeniach ludzkiego życia. Pełniejszą odpowiedź na te pytania dały różne religie, takie jak hinduizm i buddyzm, wskazując ludziom drogi, poprzez doktryny, nakazy praktyczne czy sakralne obrzędy. Kościół katolicki nie odrzuca tego, co w religiach „prawdziwe jest i święte”, bo „odbijają promień owej Prawdy, która oświeca wszystkich ludzi”¹⁵. Uznaje te dobra duchowe i moralne oraz wartości społeczno-kulturalne, ale też głosi, że pełnia życia religijnego znajduje się w Chrystusie, który jest „drogą, prawdą i życiem” (J 14, 6)¹⁶, w którym Bóg wszystko z sobą poєднаł¹⁷.

Konstytucja soborowa *Lumen gentium* precyzuje, że wieczne zbawienie jest możliwe dla tych, którzy bez własnej winy nie doszli do wyraźnego poznania Boga, ale wiodą uczciwe życie. „Wszelkie dobro i prawdę, jakie się u nich znajduje, Kościół traktuje jako przygotowanie do Ewangelii (*praeparatio evangelica*)¹⁸ i jako dane im przez Tego, który każdego człowieka oświeca, aby ostatecznie posiadał życie”¹⁹.

L. Misiarczyk, BOK 24, Kraków 2004, 281-282; TENŻE, *Apologia prima* 46, PG 6, 397-400, BOK 24, 240.

¹³ TENŻE, *Apologia prima* 44, PG 6, 396, BOK 24, 238.

¹⁴ TENŻE, *Apologia secunda* 13, PG 6, 465-468, BOK 24, 281-282.

¹⁵ DRN 2, AAS 58 (1966), 740-741, SOBÓR WATYKAŃSKI II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, 334.

¹⁶ Do konsultacji i cytowania tekstów biblijnych w artykule została użyta *Biblia Jerozolimską*, Poznań 2006.

¹⁷ DRN 2, AAS 58 (1966), 741: „Ecclesia catholica nihil eorum, quae in his religionibus vera et sancta sunt, reicit” [...] „haud raro referunt tamen radium illius Veritatis, quae illuminat omnes homines”, SOBÓR WATYKAŃSKI II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, 334. Ta wyjątkowość chrześcijaństwa i pełnia zbawienia otrzymanego w Chrystusie, również dla wyznawców innych religii, została później podkreślona w deklaracji z 2000 r. *Dominus Iesus o jedyności i powszechności zbawczej Jezusa Chrystusa i Kościoła*.

¹⁸ *Praeparatio evangelica* reprezentuje tzw. teorię wypełnienia, według której wyznawcy innych religii podlegali działaniu łaski Bożej, a ich zbawienie było wynikiem ukrytego działania Chrystusa. Moc zbawcza Chrystusa działa w innych religiach również po Jego przyjściu. Jest to tzw. teoria historycznej obecności Chrystusa. Wyznawcy innych religii nieświadomie pozostają w relacji do Chrystusa, jako „anonimowi katolicy” (Karl Rahner). Wszystkie religie uczestniczą w ogólnym planie zbawienia. Chrześcijaństwo zaś reprezentuje szczególny plan zbawienia. Mówi o tym A. WAŚ w: *Drogi do Boga*, 248.

¹⁹ CONCILIUM VATICANUM II, *Constitutio dogmatica de Ecclesia „Lumen gentium”* 16,

W odniesieniu do islamu deklaracja *Nostra aetate* dostrzega wiele wspólnych wartości, które łączą go z chrześcijaństwem. Wymienia przede wszystkim wiarę w jedyne Boga²⁰. Podkreśla niektóre z Jego atrybutów: jest On żywy, samoistny, miłosierny i wszechmocny. Bóg jest Stwórcą nieba i ziemi i przemówił do ludzi²¹. Jego postanowieniom należy się podporządkować²² na wzór Abrahama²³. Islam czci też Jezusa jako proroka²⁴ oraz Jego dziewiczą Matkę Maryję. Muzułmanie oczekują dnia wskrzeszenia z martwych i dnia sprawiedliwego sądu Boga²⁵. Cenią ponadto życie moralne i oddają cześć Bogu przez modlitwę, jałmużnę i post²⁶. Mając na uwadze te wspólne wartości, Sobór zachęca do zapomnienia o dawnej wrogości oraz do skupienia się na wzajemnym zrozumieniu i rozwijaniu sprawiedliwości społecznej, dóbr moralnych, pokoju i wolności dla dobra całej ludzkości²⁷.

Soborową, inkluzywistyczną formę dialogu międzyreligijnego rozwijał papież Jan Paweł II²⁸. Przestrzegając inne religie przed ekskluzywizmem i zachęcał je od otwarcia się na siebie oraz do rozwijania wartości, takich jak pokój i braterstwo. Podkreślał też wspólne wartości, takie jak godność osoby ludzkiej, stworzonej na obraz i podobieństwo Boże. Niemniej jednak, wierny nauczaniu soboru, głosił wyjątkowość chrze-

AAS 57 (1965), 20: „Quidquid enim boni et veri apud illos invenitur, ab Ecclesia tamquam praeparatio evangelica aestimatur et ab Illo datum qui illuminat omnem hominem, ut tandem vitam habeat”, SOBÓR WATYKAŃSKI II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, 118-119.

²⁰ Jest to pierwszy artykuł wiary islamu. Teolog i prawnik muzułmański Ali Abi Issa precyzuje, że z punktu widzenia teologii muzułmańskiej, judaizm, chrześcijaństwo i islam czczą różnych Bogów; zob. B. DESKUR – T. KRÓLAK, *Drogi do Boga*, 255.

²¹ Islam uznaje poprzednie Boskie objawienia (Tora, Ewangelia). Jego ostatnią i doskonałą formą jest Koran. Wiara w Pisma jest jednym z pięciu artykułów wiary islamu.

²² Jest to znaczenie słowa *islam*. Posłuszeństwo woli Bożej, wyrażające się w przestrzeganiu jego poleceń i zakazów, stanowi istotę islamu.

²³ Abraham stanowi dla islamu wzór wiary monoteistycznej, jeszcze przed powstaniem judaizmu i chrześcijaństwa.

²⁴ Wiara w proroków, wśród których jest Jezus poczęty za sprawą Boga z Maryi, jest jednym z artykułów wiary islamu.

²⁵ Jest to piąty artykuł wiary islamu.

²⁶ Są to trzy z pięciu filarów islamu. Deklaracja nie wymienia w tym miejscu wyznania wiary w jedyne Boga i Mahometa jako proroka oraz pielgrzymki do Mekki.

²⁷ DRN 3, AAS 58 (1966), 741-742, SOBÓR WATYKAŃSKI II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, 334-335.

²⁸ Następca Jana Pawła II – Benedykt XVI kontynuował nurt inkluzywistyczny w dialogu z innymi religiami, ale przesunął akcent na dialog międzykulturowy.

ścijaństwa i zaznaczał, że w centrum znajduje się Chrystus, a droga do zbawienia dla wszystkich prowadzi przez misterium paschalne²⁹.

3. Kryterium prawdy w islamie

Jednym z zasadniczych pytań, jakie zadaje się w dialogu międzyreligijnym, jest kwestia prawdy. Każda religia zawiera w swej doktrynie stwierdzenia dogmatycznie, które w świetle innych tradycji religijnych jawią się jako mniej oczywiste lub fałszywe. Nie są to tezy, które można potwierdzić na drodze empirycznej³⁰. O ich prawdziwości decyduje objawienie Boże, które człowiek odczytał na różne sposoby. Różne interpretacje nadały mu „religie Abrahamowe” czy też religie Dalekiego Wschodu, takie jak hinduizm i buddyzm. Ta mnogość religii i możliwość wyboru – jak zauważa Adam Wąs – może być zachętą skierowaną przez Boga do człowieka, by nieustannie poszukiwał prawdy i odkrywał obecność objawiającego się Boga³¹.

Koran, wobec zaistniałych różnic między religiami, nie zachęca do dyskusji, ale do cierpliwości, i wzywa do pozostawienia sporów osądowi Boga w czasie sądu ostatecznego (Sura 2: 113; 22: 69; 32: 25; 42: 10; 45: 17)³². Teraz zaś wyznawcy każdej religii powinni zachować własny kierunek³³ i starać się czynić dobro (Sura 2: 148)³⁴. Oznacza to, że na

²⁹ Mówi o tym A. Wąs w: B. DESKUR – T. KRÓLAK, *Drogi do Boga*, 250-251. Na temat dialogu Jana Pawła II z islamem, zob. B.L. SHERWIN – H. KASIMOW, *Jan Paweł II i dialog międzyreligijny*, Kraków 2001; D. RUDNICKA-KASSEM, *John Paul II, Islam and the Middle East*, Kraków 2012.

³⁰ Na te trudności w orzekaniu prawdziwości stwierdzeń religijnych zwraca uwagę S. Krajewski w: B. DESKUR – T. KRÓLAK, *Drogi do Boga*, 238-239.

³¹ B. DESKUR – T. KRÓLAK, *Drogi do Boga*, 246.

³² Do konsultacji i cytowania tekstu arabskiego Koranu w artykule użyto ABDULLAH YUSUF ALI, *The Meaning of the Holy Qur'an*, Beltsville, Maryland 2008. Tekst polski jest cytowany według *Koran*, tłum. J. Bielawski, Warszawa 1986.

³³ Jest to aluzja do kierunku, w którym zwracali się w czasie modlitwy wyznawcy poszczególnych religii monoteistycznych (Jerozolima, wschód, sanktuarium Kaaby w Mekce). Znaczenie jednak jest bardziej ogólne. Ten kierunek oznacza specyficzne cechy i cele danego narodu, w tym jego system religijny. Zob. Komentarze do Sury 2:14: *Tafsir Ibn Kathir*, *Tafsir Jalalayn*, ABDULLAH YUSUF ALI, *The Meaning of the Holy Qur'an*, 153. Komentarz do Koranu z XIV wieku *Tafsir ibn Kathir* jest dostępny na: <http://www.qtafsir.com> [24.06.2014]. *Tafsir al-Jalalayn*, sporządzony przez Ġalāl ad-Dīn al-Maḥāllī w 1459 i dokończony przez jego ucznia Ġalāl ad-Dīn as-Suyūfī w 1505, jest dostępny na: <http://altafsir.com> [24.06.2014].

³⁴ Tak przedstawia postawę muzułmańską wobec innych religii Ali Abi Issa w: B. DE-

obecnym etapie nie należy zagłębiać się w dysputy na temat różnic dogmatycznych, ale skupić się bardziej na dobrym życiu moralnym.

Postawa odłożenia sądu do końca czasów nie oznacza, że islam nie zajmuje określonego stanowiska dogmatycznego w sprawach doktryny. Dla określenia swoich prawd wiary obrał specyficzne dla siebie kryterium prawdy. Jednym z głównych elementów doktryny islamu, podobnie jak i w chrześcijaństwie, jest wiara w proroków, którzy na przestrzeni wieków byli wysyłani przez jednego Boga do każdego narodu (Sura 16:36), by wzywali ludzi do oddawania czci Bogu, unikania bałwochwalstwa (Sura 16:36) oraz trwania przy sprawiedliwości (Sura 57: 25). Głosili dobrą nowinę o nagrodzie dla sprawiedliwych oraz ostrzegali przed karą dla złych. Niektórzy z nich przekazali też objawienie Boga w postaci Księgi (Sura 2: 213; 57: 25). Nie wszyscy jednak im uwierzyli (Sura 2: 253), uznali ich za kłamców (Sura 6: 34; 7: 101), zbłądzili z drogi i zmienili (*yuḥarrifūna*)³⁵ Pisma (Sura 4: 44-46). Wynika z tego, że Tora i Ewangelia uległy skażeniu (Sura 4: 46; 5: 13-15.41; 6: 91), a Bóg wysyłał kolejnych proroków, by poprawić to, co zostało „skrzywione” z „prostej drogi” (Sura 11: 19; 14: 3-4). Ostatnim i najdoskonalszym z tych proroków jest Mahomet, który jest ich pieczęcią (Sura 33: 40), mającą potwierdzić prawdziwość dawnych objawień (Sura 3: 81), poprawić je i dopełnić (Sura 5: 15)³⁶. Objawiony mu Koran oczyszcza dawne objawienia ze skażenia i, w przeciwieństwie do poprzednich Ksiąg, zostanie zachowany przed wszelkim zafałszowaniem (Sura 5: 48; 10: 37). Z tego powodu stanowi ostateczne objawienie Boże dla całej ludzkości i jest absolutnym kryterium prawdy, które pozwala ocenić również poprawność w przekazie poprzednich pism.

Islam nie odrzuca całkowicie chrześcijaństwa. Kryterium pozwalającym na uznanie czegoś za dobre w doktrynie chrześcijańskiej jest fakt zgodności z Koranem: „My tobie również zesłaliśmy Księgę z prawdą, potwierdzając prawdziwość Księgi, która była przed nią, i chroniąc ją. Sądź więc między nimi według tego, co zesłał Bóg, i nie idź za ich namietnościami, odstępując od tego, co otrzymałeś z prawdy. Dla każdego z was uczyniliśmy normę i drogę otwartą. A gdyby Bóg zechciał, to uczyniłby

SKUR – T. KRÓLAK, *Drogi do Boga*, 254.

³⁵ Skażenie dawnych ksiąg przez ich wyznawców jest określane w islamie terminem *tahrīf*. Koran wielokrotnie o nim wspomina, np. Sura 2: 75; 4: 46; 5: 13.41.116; 7: 162.

³⁶ Potwierdzenie prawdziwości dawnych pism nie oznacza ich całkowitego przyjęcia w obecnej, skażonej formie, ale potwierdzenia tego, co było w nich autentyczne i prawdziwe.

was jednym narodem³⁷, lecz [...] żeby was doświadczyć w tym, co wam dał. Starajcie się więc pilnie czynić dobre dzieła. Do Boga powrócicie wszyscy razem. On obwieści wam to, w czym się różniliście” (Sura 5: 48).

W tym duchu naucza również tradycja Mahometa, czyli *sunna*: „Przekazał Abu Huraira, że ludzie Księgi [żydzi] recytowali Torę po hebrajsku i ją tłumaczyli muzułmanom po arabsku. Na to Wysłannik Allaha powiedział: nie wierzcie ludziom Księgi, ale też nie okazujcie im niedowierzania, lecz mówcie: « My wierzymy w Boga i w to, co nam zostało zesłane »” (Sura 2: 136; *Sahih al-Bukhari* 7542; USC-MSA 9, 93, 632)³⁸.

Na ogół jednak przestrzega się muzułmanów, by nie korzystali z wiedzy ludzi Księgi: „Według przekazu Ubaidullah, Ibn ‘Abbas powiedział: Dlaczego pytacie o cokolwiek ludzi Księgi, podczas gdy wasza Księga [Koran], objawiona Wysłannikowi Boga, jest nowsza? Czytacie ją jako czystą i niezniekształconą, a tymczasem Bóg powiedział, że ludzie Księgi [żydzi i chrześcijanie] zmienili [*baddalū*] Księgę Boga i ją przeinaczyli [*ġayyarū-hu*]. Napisali Księgę swoimi rękami i powiedzieli: „To jest od Boga”, by ją sprzedać za niską cenę. Czyż wiedza, która przyszła do was, nie powstrzymuje was od pytania ich o cokolwiek? Nie, na Boga, nigdy nie widzieliśmy nikogo z nich, by pytał się was o to, co wam zostało objawione!” (*Sahih al-Bukhari* 7363; USC-MSA 9, 92, 461).

Niemniej jednak Mahomet nie jest absolutną „nowością wśród posłańców” (Sura 46: 9), ale kontynuuje ich nauczanie, gdyż powiedziano mu tylko to, co już powiedziano poprzednim posłańcom (Sura 41: 43). Twierdzenie to pojawia się wiele razy w Koranie: „Powiedzcie: «My wierzymy w Boga i w to, co nam zostało zesłane, i w to, co zostało zesłane Abrahamowi, Isma’ilowi i Izaakowi, Jakubowi i pokoleniom; i w to, co zostało dane prorokom od ich Pana. My nie robimy żadnej różnicy między nimi i poddajemy się Jemu całkowicie»” (Sura 2: 136).

Islam uważa, że tym wspólnym orędzim wszystkich proroków było wezwanie do wiary w Jedyne Boga i nie dodawania mu współto-

³⁷ Jak przekazuje Sura 2: 213, ludzie byli jednym narodem, ale się poróżnili z powodu zawiści. Dla rozsądzenia różnic Bóg posłał proroków z Księgą zawierającą prawdę.

³⁸ *Sahih al-Bukhari* (*Ṣaḥīḥ al-Buḥārī*) i *Sahih Muslim* (*Ṣaḥīḥ Muslim*) są dwoma głównymi zbiorami *hadisów*, tworzących *sunnę*, czyli tradycję Mahometa. Referencje dotyczące *hadisów* są podawane zgodnie z oznaczeniami na <http://sunnah.com>. USC-MSA oznacza zbiór tekstów muzułmańskich w języku angielskim zebranych przez Muslim Students Association działającym przy the University of Southern California. Proponuje on inną numerację *hadisów*. Zob. np. *Hadith Collection*, <http://www.hadithcollection.com> [24.06.2014].

warzyszy. Wyrażało się to w całkowitym oddaniu się Bogu, czyli staniu się muzułmaninem (Sura 3: 64; 21: 108), i nieoddawaniu czci nikomu, jak tylko Jemu. Według uczonych muzułmańskich, to ostateczne polecenie jest równoznaczne z pierwszym i największym przykazaniem ogłoszonym przez Chrystusa.

4. Wspólne orędzie islamu i chrześcijaństwa

Uczeni muzułmańscy, prowadzący dialog międzyreligijny z chrześcijaństwem, starają się znaleźć wspólne prawdy łączące obie religie, zachowując jednak pełną świadomość różnic, jakie je dzielą. Szczególnym znakiem tych wysiłków był list wystosowany przez 138 muzułmańskich uczonych sunnickich i szyickich³⁹, reprezentujących 43 narodowości, z okazji Święta Zakończenia Postu (*Id al-Fitr*) na zakończenie Ramadanu, 13 października 2007 r. List ten, skierowany do przywódców wszystkich chrześcijańskich wspólnot na świecie, został zatytułowany „Jednakowe słowo dla nas i dla was”⁴⁰, by podkreślić wysiłek w szukaniu wspólnych wartości, a nie tego, co dzieli wyznawców obu religii. Tekst ten, nawet jeśli nie odbił się szerokim echem, zarówno w świecie chrześcijańskim, jak i muzułmańskim, jest wyjątkowym wydarzeniem w historii stosunków między obiema religiami. Jest on dowodem na to, że również przedstawiciele świata muzułmańskiego dostrzegają potrzebę dialogu międzyreligijnego oraz szerzenia pokoju i sprawiedliwości, gdyż – jak zaznaczają – od pokoju pomiędzy wyznawcami obu religii zależy przyszłość świata⁴¹. Jest to muzułmańska odpowiedź na wezwanie Boga skierowane do Mahometa, by wzywał innych ku drodze swego Pana z mądrością i pięknym napomnieniem poprzez rozmowę „w najlepszy sposób” (Sura 16: 125).

Inspiracją do wystosowania listu było koraniczne wezwanie, jakie Mahomet miał skierować do ludu Księgi, czyli do Żydów i chrześcijan: „Powiedz: «O ludu Księgi! Dochodźcie do słowa jednakowego dla was

³⁹ Jak podaje *A Common Word*. <http://www.acommonword.com> [22.07.2014], aktualna liczba sygnatariuszy listu wynosi 405 osób.

⁴⁰ Tekst listu znajduje się na: *A Common Word*. <http://www.acommonword.com> [22.07.2014]. Polskie tłumaczenie: *Jednakowe słowo dla nas i dla was*, tłum. A. Skowron-Nalborczyk - S. Grodzi, „Więź” 1 (2008), 31-55. Pracami nad listem kierował jordański Królewski Instytut Badań nad Myślą Muzułmańską. Tytuł arabski „Kalimatun sawaun baynana wa-baynakum” nawiązuje do Sury 3: 64.

⁴¹ *Jednakowe słowo dla nas i dla was*, 35.

i dla nas: abyśmy nie czcili nikogo innego, jak tylko Boga, abyśmy nie dawali Jemu niczego za współtowarzyszy i aby jedni z nas nie brali sobie innych jako panów, poza Bogiem.» A jeśli oni się odwrócą, to powiedzcie: «Bądźcie świadkami, że my jesteśmy całkowicie poddani!»” (Sura 3: 64).

Wezwanie to łączy ze sobą prawdę o Jedyności Boga z koniecznością oddawania Mu wyjątkowej czci. Autorzy listu, powołując się na tradycję, widzą w zakazie brania sobie innych jako panów poza Bogiem przykazanie miłości bliźniego, którego najważniejszą częścią jest sprawiedliwość i wolność religii. One nie pozwalają na podporządkowania się innemu panu, jeśli oznacza to niepodporządkowanie się temu, co nakazał Bóg⁴².

Islam i chrześcijaństwo różnią się od siebie, ale podwójne przykazanie miłości Boga i bliźniego, wyrastające z prawdy o jedynym Bogu, łączy Torę, Ewangelię i Koran i może być podstawą do dialogu. Tora wzywa do miłości jedynego Boga „z całego swego serca, z całej duszy swojej, ze wszystkich swych sił” (Pwt 6, 5) oraz „bliźniego jak siebie samego” (Kpł 19, 17-18). W Ewangeliach Chrystus ogłasza tę zasadę jako pierwsze i największe przykazanie, zaznaczając, że na tych dwóch przykazaniach opiera się całe Prawo i Prorocy (Mt 22, 39-40). List muzułmańskich uczonych odnajduje to polecenie we własnej tradycji. O jedyności Boga mówi tekst koraniczny: „Mów: «On – Bóg Jeden, Bóg Wiekuisty! Nie zrodził i nie został zrodzony! Nikt Jemu nie jest równy!»” (Sura 112: 1-4).

Inny werset wzywa do miłości Boga, wyrażającej się we wspomnianiu Jego imienia i całkowitym oddaniu się Mu: „Wspominaj imię twego Pana i poświęć Mu się całkowicie!” (Sura 73: 8).

Do miłości bliźniego, która jest dopełnieniem wiary, wzywa prorok Mahomet w terminach zbliżonych do biblijnego przekazu: „Żaden z was nie będzie miał wiary, dopóki nie będzie miłował swego bliźniego tak, jak kocha samego siebie” (*Sahih Muslim* 45a; USC-MSA 1, 72; *Sahih al-Bukhari* 13, USC-MSA 1, 2, 13).

Miłość do Boga wyrażają muzułmanie w podwójnym zaświadczeniu (*šahādatayn*): „nie ma boga poza Bogiem, Mahomet jest posłańcem Boga”. Jest to pierwszy filar islamu decydujący o tym, że ktoś staje się muzułmaninem. Nauczali go wszyscy prorocy, łącznie z Mahometem. W tradycji muzułmańskiej jest znana rozszerzona forma tego podstawowego świadectwa wiary, do której recytacji zachęca sam Prorok i obiecuje za nią szczególne zasługi przed Bogiem: „Ten, który mówi:

⁴² Tamże, 36.

«Nie ma boga oprócz Boga, On jest Jedyny, nie ma żadnego współtowarzysza, wysławia Boga to, co jest w niebiosach, i to, co jest na ziemi. Do Niego należy chwała! On nad każdą rzeczą jest wszechwładny!» sto razy dziennie, ma to dla niego równowartość [zasługi] uwolnienia dziesięciu niewolników i sto dobrych czynów jest mu zapisanych, i sto złych uczynków zostaje wymazanych, i jest to dla niego ochrona przed diabłem na ten dzień aż do wieczora. I nikt nie oferuje niczego lepszego niż to, poza tym, kto czyni więcej niż to”. (*Sahih al-Bukhari* 3293; USC-MSA 4, 54, 514).

Jak zauważa list – formuła ta stanowi najlepszą cząstkę z tego, co powiedział Mahomet i poprzedzający go prorocy⁴³. Recytacja muzułmańskiego wyznania wiary ma doprowadzić „do miłości i oddania Bogu całym swoim sercem, całą swoją duszą, całym swoim umysłem, całą swoją wolą czy też mocą oraz całym swoim uczuciem”⁴⁴.

Koran stanowczo twierdzi, że Bóg jest Jedyny (Sura 7: 70; 14: 40; 39: 45; 40: 12; 40: 84; 60: 4). Z tej racji, jak to już wcześniej nakazywało biblijne przykazanie miłości Boga, również Koran utrzymuje, że właściwa postawa człowieka objawia się w oddaniu się Mu szczerym i niepodzielnym sercem (Sura 33: 4). Miłość do Boga wyklucza przypisywanie Mu współtowarzyszy (Sura 6: 163; 2: 165). „A wśród ludzi są tacy, którzy sobie biorą, poza Bogiem, Jemu równych, miłując ich, jak się miłuje Boga. Ale ci, którzy wierzą, są gorliwsi w miłości do Boga. O, gdyby ci, którzy czynią niesprawiedliwość, mogli wiedzieć, kiedy zobaczą karę, że moc należy w całości do Boga i że Bóg jest straszny w karaniu!” (Sura 2: 165).

Bóg jest wszechwładny i Jego wysławia niebo i ziemia, Jemu należy się chwała (Sura 64: 1). U człowieka wyraża się to szczególnie w uczuciu ufności i wdzięczności za dobrodziejstwa (Sura 29: 61-63; 14: 32-33) otrzymane od Miłosiernego Boga, co muzułmanie wyrażają w swojej najważniejszej i codziennej modlitwie, Surze Otwierającej – *Al-Fātiha* (Sura 1)⁴⁵, podobnie jak chrześcijanie czynią to w swojej codziennej modlitwie *Pater noster*. Świadomość o wszechmocy Bożej

⁴³ Tamże, 46.

⁴⁴ Tamże, 43. List cytuje tu biblijne i ewangeliczne przykazania miłości Boga: Pwt 6, 5; Mk 12, 30; Mt 22, 37.

⁴⁵ „W Imię Boga Miłosiernego i Litościwego! Chwała Bogu, Panu światów, Miłosiernemu i Litościwemu, Królowi Dnia Sądu. Oto Ciebie czcimy i Ciebie prosimy o pomoc. Prowadź nas drogą prostą, drogą tych, których obdarzyłeś dobrodziejstwami; nie zaś tych, na których jesteś zagniewany, i nie tych, którzy błądzą” (Sura 1: 1-7).

rodzi u człowieka bojaźń Boga i zobowiązuje do czynienia dobra (Sura 2: 194-196) oraz rodzi dążenie do osiągnięcia życia ostatecznego (Sura 9: 38-39). Miłość do Boga obejmuje jego umysł poszukujący prawdy, wolę wybierającą dobrowolnie dobro i uczucie wyrażające się w szlachetnej miłości. Na tym polega całkowite oddanie się Bogu (Sura 6: 162-164). „Pięknym wzorem” (Sura 33: 21) takiej miłości dla muzułmanów jest Posłaniec Boga: „Powiedz: « Jeśli kochacie Boga, to postępujcie za mną! Wtedy i Bóg będzie was miłował i przebaczy wam wasze grzechy. Bóg jest przebaczący, litościwy! »” (Sura 3: 31).

Z miłością Boga jest ściśle związana miłość bliźniego, która jest integralną częścią wiary w Boga⁴⁶. Koran zachęca, by miała ona dynamiczny wymiar, i nie powinna wyrażać się tylko w modlitwie: „Nie jest pobożnością, że zwracacie twarze ku wschodowi i ku zachodowi. Lecz prawdziwie pobożny jest: kto wierzy w Boga i w Dzień Ostatni; w aniołów, w Księgę i w proroków; i ten, kto rozdaje majątek – mimo umiłowania go – bliskim krewnym, sierotom i biedakom, podróżnemu i zebrzącym, i na wykup niewolników; i ten, kto odprawia modlitwę; i ten, kto daje jałmużnę; i ci, którzy wypełniają swoje zobowiązania, kiedy się zobowiązali; i ci, którzy są cierpliwi w nieszczęściu i przeciwności, i w czasie niebezpieczeństwa; oto ci, którzy są szczerzy w wierze. Oni są prawdziwie bogobojni!” (Sura 2: 177). Prawdziwą pobożność osiąga się tylko wtedy, gdy będzie się rozdawać z tego, co się samemu kocha (Sura 3: 92).

Islam nie jest wrogi dla wyznawców innych religii. Koran poucza, że „nie ma przymusu w religii” (Sura 2: 256), a Bóg nie zabrania muzułmanom, by byli dobrzy i sprawiedliwi względem tych, którzy ich nie zwalczają z powodu religii i wyrzucają z ich domostw (Sura 60: 8). Ceni się tych, którzy pozostali wierni pierwotnej nauce Jezusa, uznając go jako proroka oraz zachowując ścisły monoteizm. Takich wyznawców wychwala Koran, stwierdzając, że również wśród ludu Księgi (żydzi i chrześcijanie) są ci, którzy recytują znaki Boga, modlą się, wierzą w Boga i w Dzień Ostatni, nakazują to, co uznane, a zakazują tego, co jest naganne; prześcigają się w czynieniu dobra. Są to ludzie sprawiedliwi, czyniący dobro, które nie zostanie im zaprzeczone. Bóg ich uznał za bogobojnych (Sura 3: 113-115).

⁴⁶ Zob. cytowany poprzednio *hadis* ze zbioru *Sahih Muslim* 45a; USC-MSA 1, 72.

5. Odwieczne słowo Boga

Objawienie, księga, słowo, mądrość i prawo są kolejnymi istotnymi elementami, obok miłości Boga i bliźniego, które łączą kulturę chrześcijańską i muzułmańską. W islamie Słowo Boga nie oznacza Drugiej Osoby Trójcy Przenajświętszej, która stała się ciałem w Jezusie Chrystusie, niemniej jednak można odnaleźć paralelne wątki teologiczne w obu tradycjach, dla których bazą była refleksja nad istotą objawienia Bożego. Dla chrześcijaństwa jego kulminacją jest Jezus Chrystus, który objawił się jako wcielony Bóg, dla islamu zaś jest nim odwieczny Koran, którego ziemskim wyrazem są Boskie pisma, zebrane w postaci fizycznych ksiąg.

Islam, podobnie jak i chrześcijaństwo, wierzy w Słowo, które przez Boga zostało objawione ludziom za pośrednictwem wybranych posłańców i przekazane pokoleniom za pomocą Księgi. Szczególną wartość pisemnego przekazu uwidaczniają wstępne wersety Sury 96. Jako uchodzące za pierwszy objawiony Mahometowi tekst koraniczny w grocie Hirā' w pobliżu Mekki w miesiącu ramadan 610 r.: „Głoś [*iqra'*]!⁴⁷ w imię twego Pana, który stworzył! Stworzył człowieka z grudki krwi zakrzepłej! Głoś! Twój Pan jest najszlachetniejszy! Ten, który nauczył człowieka przez pióro; nauczył człowieka tego, czego on nie wiedział” (Sura 96: 1-5).

Tekst ten podkreśla Boski charakter orędzia, które jest jednak przekazywane przez słabego człowieka poprzez pismo, którego symbolem jest pióro. Począwszy od tego momentu, Mahomet otrzymywał objawienia w różnych okolicznościach swego życia aż do śmierci w 632 r. Poszczególne wersety zostały zebrane i spisane w jednej księdze Koranu kilkanaście lat po śmierci Proroka, za czasów pierwszych kalifów, i stały się podstawowym źródłem dla islamu. Koran, który – według muzułmanów – zawiera autentyczne Słowo Boga, nie podlega dobrowolnej interpretacji, ale należy go rozumieć w świetle tradycji zawartej w *sunnie* (zwyczaj, praktyka, norma). Jest to drugie spisane źródło kultury muzułmańskiej złożone z *hadisów*, czyli relacji zawierających powiedzenia, zwyczaje, praktyki i milczące przyzwolenia Mahometa. Zostały one zgromadzone na przestrzeni dwóch wieków po śmierci Mahometa, głównie w VIII-IX stuleciu. Tradycja określa też *sunnę* terminem *ḥikma* (mądrość)⁴⁸, którą prorocy, obok Pism, otrzymali od

⁴⁷ Od tego słowa pochodzi termin *qur'ān* (recytacja), czyli Koran.

⁴⁸ Zob. np. *Tafsir Ibn Kathir* do Sury 2: 129.

Boga⁴⁹. Znaczy to, że Koran należy czytać w świetle *ḥikma*, bo on sam jest „pełny mądrości” (*ḥakīm*; Sura 31:2-3). W języku arabskim termin ten kojarzy się z sądzeniem, wydawaniem wyroku i rządzeniem, czyli wiąże się z pojęciem prawa.

Koraniczne pojęcie *ḥikma* przypomina biblijne pojęcie mądrości, określane podobnym hebrajskim terminem *ḥokmāh* (Prz 8, 12). Biblijna mądrość, towarzysząca Bogu w dziele stworzenia (Prz 8, 22-30), wyszła z ust Najwyższego (Syr 24, 3), została stworzona przed wiekami (Syr 24, 9) i otrzymała swoją widzialną formę w Torze (Syr 24, 23). Biblijna tradycja hellenistyczna łączy ze sobą mądrość i słowo. Bóg wszystko uczynił swoim słowem (*logos*) i w mądrości (*sofia*) swojej ukształtował człowieka, by panował nad stworzeniami i w prawości serca sądy sprawował (Mdr 9, 1-3). Mądrość przybiera tu funkcję pośredniczki między Bogiem a światem stworzonym i ludźmi. Dla chrześcijan mądrością Boga (1 Kor 1, 24) i wcielonym Słowem stał się Jezus Chrystus, przez którego Bóg stworzył świat (J 1, 1-3)⁵⁰.

W VIII wieku, w kontekście dyskusji nad przeznaczeniem (*qadar*) i wolną wolą człowieka, pojawiły się dwa przeciwne sobie nurty: kardaryci – zwolennicy wolnej woli oraz ich przeciwnicy dżahmici⁵¹, wywodzący się od Abū Muhriz Ğahm ibn Şafwān (+745/6) z Azji Środkowej i głoszący uniwersalny determinizm (*ġabr*; przymus). Koncepcja ta uznaje, że Bóg stwarza wszystko, również uczynki człowieka, łącznie z wolą ich czynienia, zdolnością do wykonania i zadowoleniem po ich wykonaniu. Będąc przeciwnikami wszelkiego antropomorfizmu i podobieństwa Boga ze stworzeniem (*al-tašbīh*), dżahmici twierdzili, że Bóg jest absolutnie niepoznawalny oraz że jest całkowicie poza bytem stworzonym. Bóg ma tylko dwa atrybuty: wszechmoc i zdolność twórczenia, które nie mają sobie podobnych w świecie ludzkim. Inne atrybuty, wspólne ze stworzeniami, są stwarzane. Bóg nie może też mówić jak człowiek, więc Słowo Boga nie jest odwieczne, ale tak jak i inne atrybuty, jest stwarzane Boską wszechmocą na potrzeby ludzi, gdy Bóg

⁴⁹ W Koranie termin *ḥikma* towarzyszy często słowu Księga; np. Sura 2: 129.151.231; 3: 79.81.164; 4: 54.113; 6: 89; 45: 16; 62: 2. Również Jezus, obok Księgi, Tory i Ewangelii, otrzymał od Boga *ḥikma*; Sura 3: 48; 5: 110.

⁵⁰ M.J. WINN LEITH, *Mądrość*, w: *Słownik wiedzy biblijnej*, red. B.M. Metzger – M.D. Coogan, Warszawa 2004, 504-505; W.A. BEARDSLEE, *Logos*, w: *Słownik wiedzy biblijnej*, 491.

⁵¹ Na temat nurtów i dyskusji teologicznych w islamie, zob. J. DANECKI, *Podstawowe wiadomości o islamie*, Warszawa 2007, 150-202.

z nimi rozmawia. Szczególnym przykładem proroka, z którym Bóg rozmawiał, jest Mojżesz. Konsekwencją tych poglądów było zanegowanie odwieczności Koranu, który został uznany jako stworzony, podobnie jak inne rzeczy.

Racjonalistyczny nurt mutazylitów, zwany *kalāmem*, któremu początek dał Wāṣil ibn ‘Aṭā’ (700-748), wywodzący się z kręgu kadaryty Al-Ḥasana al-Baṣrī (642-728), bronił wolnej woli i odpowiedzialności człowieka za swoje czyny, ale w pojmowaniu Boga przyjął opcję dżahmitów. Opowiadając się za absolutnym monoteizmem, mutazylici zaprzeczali istnieniu samodzielnych atrybutów Boga (*ṣifāt*)⁵² jako czemuś odrębnemu od Jego istoty. Rozumieli je jako metafory, mające jedynie różnice werbalne. Również Słowo Boże nie może być odwiecznym atrybutem Boga. W związku z tym Koran należy uznać za stworzony.

Aḥmad ibn Ḥanbal (780-855) z Bagdadu, reprezentujący nurt tradycyjny, sprzeciwił się tezom dżahmitów i mutazylitów. Przyjmował wieczne atrybuty Boga, rozumiał je dosłownie, tak jak określa je Koran, i nie widział w tym niebezpieczeństwa antropomorfizmu. Bóg jest Jeden, wieczny, wszechmocny, mówi, poznaje i stwarza wiecznie. Bóg rozmawiał z Mojżeszem i nie stwarzał słów w czasie rozmowy, tak by Mojżesz mógł je rozumieć. Również Koran należy pojmować jako nie stworzone Słowo Boga.

W pierwszej połowie IX wieku przeważał na krótko nurt spekulatywny, gdy kalif al-Ma’mūn (rz. 813-833) w 833 r. uznał doktrynę mutazylitów za oficjalną i wprowadził rodzaj inkwizycji, zwanej *miḥna*, która zmuszała uczonych do przyjęcia tezy o stworzonym Koranie. Kilkanaście lat później, za kalifa al-Mutawakkila (rz. 847-861), powrócono do tezy o odwiecznym Koranie.

Spór o odwieczność Koranu zakończyli aszaryci, reprezentowani przez Abū al-Hasan Alī ibn Ismā’īl al-Aṣ’arī (874-936), wywodzącego się z kręgu mutazylitów. Stworzył własną doktrynę, która przywróciła autorytet objawienia nad rozumem i obrała drogę pośrednią między racjonalizmem a tradycjonalizmem. Al-Aṣ’arī uznał atrybuty Boga za odwieczne i rzeczywiste. Nie są one tożsame z istotą Boga, ale w niej się znajdują i nie różnią się od Boga. Nie tłumaczył jednak związku,

⁵² Atrybuty Boga w islamie są wyrażone przez 99 imion Boga. Wyróżnia się jednak 7 podstawowych atrybutów, do których należą: wiedza, potęga, wola, życie, słyszenie, widzenie, słowo. One pozwalają na określenie Boga jako wiedzący, potężny, chcący, żyjący, słyszający, widzący i mówiący.

jaki istnieje między atrybutami a istotą Boga. Przyjmował je *bilā kayfa* (bez pytania jak), dlatego że zrozumienie jednej istoty i atrybutów Boga przekracza ludzkie możliwości poznawcze. Uznanie atrybutów za odwieczne oznaczało też uznanie niestworzonego Koranu. Koran jako Słowo Boga jest jednym z wiecznych i niestworzonych atrybutów Boga.

Idea wiecznego Koranu jest wyrażona w świętej Księdze islamu w koncepcji „Matki Księgi”, rozumianej jako archetyp wszelkich ziemskich objawień, z których ziemskimi kopiami są Tora, Psalmy, Ewangelia i Koran (*tawrāh, zabūr, inġīl, qurʿān* lub *kitāb*). Koran został zapisany „na tablicy strzeżonej” (*lawh-in maḥfūz-in*; Sura 85: 21-22), zwanej też „Matką Księgi” (*umm al-kitāb*; Sura 13: 39; 6: 99), znajdującą się u Boga (Sura 43: 2-4), lub „Księgą ukrytą” (*kitāb-in makhnūn-in*; Sura 56: 77-80). Jest ona wieczna oraz jest strzeżona przed zmianami, zniekształceniem i zniszczeniem⁵³. *Tafsīr al-Ġalalayn*, opierając się na wczesnym komentarzu ʿAbd Allāh Ibn ʿAbbās (618/619-687/688), wyjaśnia, że te tablice są zawieszane nad siódmym niebem i są zachowane przed złymi duchami i zmianą treści. Jej rozmiary odpowiadają odległości ziemi od nieba oraz wschodu od zachodu⁵⁴. Na podstawie tego opisu można wnioskować, że tablice te symbolizują w pewien sposób wszechwiedzę Bożą, obejmującą cały świat i zachowaną od zniekształceń i zmian. Oznacza to, że źródłem dla Koranu jest nieskończona wiedza Boga, a nie umysł ludzki czy Szatan. Jest to wieczne i uniwersalne Prawo Boże, będące źródłem wszelkiego Objawienia, które dokonało się w czasie⁵⁵.

Koncepcja Matki Księgi, zachowanej w niebie jako wieczne i niestworzone Słowo Boga, przypomina chrześcijańską koncepcję *Logosu*. Dla wyznawców Jezusa, jest on wcieloną Mądrością i Słowem Boga, a w islamie wyraża się w odwiecznym Koranie i jego ziemskim odpowiedniku, przekazanym w języku arabskim i jasnym (Sura 26: 195; 43: 3). Opis Matki Księgi przypomina zachętę św. Pawła skierowaną do chrześcijan z Efezu, by Chrystus zamieszkał przez wiarę w ich sercach, by ugruntowani w miłości i napełnieni całą Pełnią Bożą „zdołali ogarnąć duchem, czym jest Szerokość, Długość, Wysokość i Głębokość, i poznać miłość Chrystusa, przewyższającą wszelką wiedzę” (Ef 3, 17-19). Te cztery wymiary, oznaczające w filozofii stoickiej całość kosmosu, w Liście do Efezjan wyrażają ogrom miłości Chrystusa, która

⁵³ *Tafsīr Ibn Kathīr* do Sury 85: 22.

⁵⁴ *Tafsīr al-Jalalayn* do Sury 85: 22.

⁵⁵ ABDULLAH YUSUF ALI, *The Meaning of the Holy Qurʿan*, n. 4606 do Sury 43: 4.

jest źródłem uniwersalnego zbawienia. Ta miłość Chrystusa przewyższa wszelkie ludzkie zrozumienie pochodzenia intelektualnego. Tajemnicę Chrystusa może objąć jedynie poznanie mistyczne przeniknięte miłością. Chrześcijanin uczestniczy w Pełni Chrystusa, która obejmuje odrodzenie całego kosmosu⁵⁶. Jak można zauważyć, zarówno w koranicznym pojęciu Matki Księgi, jak i pełni Chrystusa, chodzi o nieskończoną wiedzę Boga, z tym że tekst chrześcijański uwypukla tu tajemnicę miłości Boga, niewidoczną bezpośrednio w tekście muzułmańskim. Koncepcja koraniczna bardziej zwraca uwagę na fakt, że Matka Księgi jest źródłem wszelkiego poznania, obejmującego zarówno ogólne objawienie, jak i losy poszczególnych stworzeń, określane mianem przeznaczenia (*qadar*).

6. Islam a chrześcijaństwo

Muzułmanie, pomimo świadomości istnienia wspólnych wartości w obu religiach, uważają Koran za ostateczne objawienie i zajmują dość jednoznaczną postawę wobec chrześcijaństwa. Uznają dawnych proroków, w tym także misję Jezusa, jako etapy w historii objawienia, które miały doprowadzić do pojawienia się islamu, „religii prawdziwej w oczach Boga” (Sura 3: 19). Nie można poszukiwać innej religii, gdyż islam jest zgodny z naturą człowieka otrzymaną od Boga, zwaną *fiṭra* (Sura 3: 19), a także religią naturalną, wpisaną w całe stworzenie, które poddaje się całkowicie (*aslama*) woli Boga. Całe stworzenie świadczy ze swej natury o Jedności Boga i nie wynika to z faktu bycia żydem lub chrześcijaninem. Tę naturalną zdolność, czyniącą każdego człowieka muzułmaninem, otrzymuje się w chwili narodzenia, a wyznawanie innych religii pochodzi z wychowania otrzymanego od rodziców⁵⁷: „Przekazał Abu Huraira: Wyśłannik Allaha powiedział: Każde dziecko rodzi się w prawdziwej wierze islamu [tj. czczącej tylko Jedyne Boga], ale jego rodzice nawracają go na judaizm, chrześcijaństwo i zoroastrizm. Spójrz na zwierzę, które wydaje na świat doskonałe potomstwo. Czy dostrzegasz w nim jakieś okaleczenie? Następnie Abu Huraira wyrecytował święte wersety: „Czysta islamska natura [*fiṭra*] Allaha [prawdzi-

⁵⁶ *Biblia Jerozolimska*, 1646: przypis do Ef 3, 18 i 3, 19.

⁵⁷ Opierając się na tej koncepcji, współczesny filozof palestyńsko-amerykański Ismail al-Faruki (1921-1986) mówi o teorii „anonimowych muzułmanów”, przypominając wspomnianą wyżej chrześcijańską teorię „anonimowych katolików”. Zob. B. DESKUR – T. KRÓLAK, *Drogi do Boga*, 249.

wa religia islamu, tj. oddająca cześć tylko Allahowi] jaką Bóg obdarzył ludzi przy stworzeniu. Nie ma żadnej odmiany w religii Allaha! [przez dodawanie Mu współtowarzyszy w oddawaniu czci]. To jest religia prawdziwa [islam], lecz większość ludzi nie wie”. (Sura 30: 30; *Sahih al-Bukhari* 1359; USC-MSA 2, 23, 441)⁵⁸.

Ponadto muzułmanie uważają, że ich religia zawiera wszystkie dawne objawienia, jakie ludzkość otrzymała, zarówno w czasach Starego, jak i Nowego Testamentu. Z tego względu inna religia nie będzie przyjęta przez Boga, a przez odrzucenie Mahometa, który jest prawdą, ryzykuje się utratę życia wiecznego (Sura 3: 83-86). Koran nie wyklucza zbawienia dla niemuzułmanów, którzy wierzą w Boga i życie wieczne oraz czynią dobro, postępując za moralnością objawioną w Pismach: „Zaprawdę, ci, którzy uwierzyli, ci, którzy wyznają judaizm, chrześcijaństwo i sabejczy, i ci, którzy wierzą w Boga i w Dzień Ostatni i którzy czynią dobro, wszyscy otrzymają nagrodę u swego Pana; i nie odczują żadnego lęku, i nie będą zasmuceni!” (Sura 2: 62).

W porównaniu z innymi jednak muzułmanie są najlepszym narodem wśród ludzi i przyjęcie wiary islamu przez lud Księgi byłoby dla niego korzyścią (Sura 3: 110).

W oczach islamu, chrześcijanie odeszli od wiary przekazanej przez proroków i dlatego są odszczepieńcami, jeśli nie uwierzą w to samo, co muzułmanie (Sura 2: 137). Odejście od pierwotnej wiary wyraża się przede wszystkim w odstąpieniu od ścisłego monoteizmu poprzez ogłoszenie dogmatu Trójcy Przenajświętszej. „O ludu Księgi! Nie przekraczaj granic w twojej religii i nie mów o Bogu niczego innego, jak tylko prawdę! Mesjasz, Jezus syn Marii, jest tylko posłańcem Boga; i Jego Słowem [*kalimatu*], które złożył Marii; i Duchem [*rūh*], pochodzącym od Niego. Wiercie więc w Boga i Jego posłańców i nie mówcie: „Trzy!” Zaprzestańcie! To będzie lepiej dla was! Bóg – Allah – to tylko jeden Bóg! On jest nazbyt wyniosły, by mieć syna! Do Niego należy to, co jest w niebiosach, i to, co jest na ziemi. I Bóg wystarcza jako opiekun!” (Sura 4: 171).

Oddawanie czci boskiej komuś innemu niż Jedynekemu Bogu jest uważane w islamie za największy grzech, zwany *širk*, czyli przypisywanie Bogu towarzyszy. Warto zauważyć, że powyższy tekst koraniczny, który wyraźnie polemizuje z doktryną chrześcijańską, używa specyficznej dla niej terminologii. Jezus jest określany terminem „Słowo” złożo-

⁵⁸ *Sahih Muslim* 2658e; USC-MSA 33, 6426.

ne Maryi oraz „Duchem” pochodzącym od Boga. Chrześcijanie widzą w Chrystusie Słowo Boga, czyli Drugą Osobę Trójcy Przenajświętszej, które wcieliło się „za sprawą Ducha Świętego”. Twierdzenie to jest nie do pogodzenia ze ścisłym muzułmańskim monoteizmem i by to zaznaczyć, nie nazywa się Jezusa „synem Boga”, ale „synem Maryi”. W relacji do Boga jest tylko „Jego posłańcem”. „Słowo Boga” w Koranie oznacza Jego rozkazy i polecenia zawarte w Księdze Boga (Sura 18: 27). Jezus jest „Słowem złożonym Maryi” w tym sensie, że podobnie jak Adam został stworzony z prochu ziemi przez Boga słowem „bądź” [*kun*] (Sura 3: 59; 3: 47; 19: 35). Z tym rozkazem do Maryi został posłany anioł Gabriel, który za pozwoleniem Boga tchnął Ducha pochodzącego od Boga, dającego życie Jezusowi bez pośrednictwa ziemskiego ojca⁵⁹. A pochodzenie od Boga nie oznacza, że jest Jego częścią, ale jest z Jego stworzenia i dlatego należy mu się cześć⁶⁰. Taka interpretacja tajemnicy Chrystusa pozwoliła na przyjęcie wspólnej dla chrześcijan i muzułmanów prawdy o dziewiczym poczęciu Jezusa przez Maryję, ale też zadecydowała o odrzuceniu prawdy o Bożym synostwie Jezusa Chrystusa.

Zakończenie

Pluralizm religijny charakterystyczny dla współczesnego świata tworzy specyficzne dla każdej religii relacje człowieka z Bogiem oraz powiązania społeczno-kulturowe. Złożoność tych relacji utrudnia dialog międzyreligijny, ale nie uniemożliwia go całkowicie. Ze strony reprezentantów poszczególnych religii są podejmowane wysiłki, by znaleźć wspólną płaszczyznę porozumienia. Nie tworzą jej zasady doktrynalne, gdyż każda religia opiera się na niepodważalnych przesłankach, uznanych za prawdziwe na podstawie własnego sposobu odczytania Bożego objawienia. Przeszkodę w dialogu może stanowić też postawa inkluzywistyczna, która dostrzega u innych „okruchy prawdy”, niemniej jednak uznaje własną religię za najpewniejszą i ostateczną drogę do Boga i zbawienia.

Obok pewników teologicznych, religie posiadają inne wartości wspólne dla wielu religii, które mogą stać się także bazą do dialogu. Należą do nich: dobro moralne, dzieła i sprawiedliwość społeczna, pokój,

⁵⁹ *Tafsir ibn Kathir* i *Tafsir al-Jalalayn* do Sury 3: 59.

⁶⁰ *Tafsir ibn Kathir* do Sury 4: 171.

godność osoby ludzkiej czy wspólna modlitwa. W tym wymiarze islam proponuje jako bazę porozumienia „słowo jednakowe” dla chrześcijan i dla muzułmanów, którym jest miłość do Jedyne Boga „z całego swego serca, z całej duszy swojej, ze wszystkich swych sił oraz bliźniego jak siebie samego”.

Oprócz tych oczywistych i wspólnych wartości warto zauważyć, że również w wymiarze teologicznym w swej istocie religie nie są tak odległe, jak to mogłoby się na pozór wydawać. Ich wspólnym elementem jest temat mądrości Bożej, która objawia się człowiekowi, przybierając różne formy „wcielenia”: słowa, księgi, prawa czy nawet ciała. Nawet jeśli terminy nie są rozumiane w identyczny sposób, wiele wątków teologicznych okazuje się wspólnych. Wykazują one, że człowiek zawsze szukał sposobu, by zrozumieć jak najpełniej Słowa Boga i mieć dostęp do niezgłębionych skarbów mądrości Bożej. Zarówno w islamie, jak i w chrześcijaństwie, Słowo Boże znajduje się u Boga, jest odwieczne i niestworzone, tożsame z istotą Boga, a jednak różne od niej. Objawia się człowiekowi na różne sposoby, przez Boga-człowieka lub Księgę, ale odpowiedź obu religii jest ta sama: zrozumienie istoty Boga przekracza intelektualne możliwości poznawcze człowieka i wymaga uaktywnienia innych jego zdolności, z których najlepszą drogą jest droga miłości.

„The Same Word” for Christian and Muslims Summary

Religious pluralism creates relationships with God and socio-cultural ties specific to any religion. Despite the complexity of these relationships, religions seek a common ground. It cannot be the irrefutable theological basis or a recognizing the own religion as the surest path to God and salvation, but common values, such as moral values, social justice, peace, human dignity and common prayer. Among these values, Islam proposes as the basis for agreement, „A Common Word” between Christians and Muslims, which is the love of the One God and the love of the neighbor. Another common value is the wisdom of God, who reveals Himself to man, through various forms of „incarnation”: word, book, law, or even the body. Man has always searched for a way to understand as fully as possible the Word of God and to have access to the unfathomable treasures of divine wisdom. The best way to understand

the nature of God does not seem to be intellectual cognitive abilities of man, but the way of love.

Słowa kluczowe: chrześcijaństwo, dialog międzyreligijny, islam, Koran, Mądrość Boża, miłość, objawienie, Słowo.

Keywords: Christianity, interreligious dialogue, Islam, Quran, Wisdom of God, love, revelation, Word.